

BURSA ÖZLÜCE-AYA YORGİ KİLİSESİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME VE RESTİTÜSYON ÖNERİSİ

İlter BÜYÜKDİĞAN¹ , M. Fatih AYDIN²

¹ Maltepe Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, İstanbul, TÜRKİYE

² Maltepe Üniversitesi Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, İstanbul, TÜRKİYE

ÖZET

Bursa, Nilüfer İlçesi, Özlüce Mahallesi'nde yer alan Rum Ortodoks Kilisesi'nin, Osmanlı Arşiv materyallerinin verdiği bilgiler değerlendirildiğinde, 20.yüzyıl başlarında inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu belgelere göre, kilisenin "Aya Yorgi Kilisesi" olarak adlandırılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Yine Osmanlı Arşiv materyallerinde, yapının bulunduğu ve günümüzde "Özlüce" olarak adlandırılan yerleşimin "İnesi" adında bir köy olduğu ifade edilmektedir. Tanzimat sonrası dönemde inşa edilmiş olan Rum Ortodoks kiliselerinden biri olan Aya Yorgi Kilisesi, restorasyon adı altında önceki dönemlerde yapılan hatalı müdahaleler ve uzun süre bakımsız kalması nedeniyle harap hale gelmiştir. Kilise, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki mübadele sonrası camiye çevrilmiştir. 1980'lerin ortalarında, köyün merkezi bir yerine yeni bir cami inşa edildikten sonra, Aya Yorgi Kilisesi kullanım dışı kalmıştır. İlgili yerel yönetim tarafından 2008 yılında başlanan restorasyon çalışmaları 2009 yılında tamamlanmış ve yapı kültür evi fonksiyonuyla işlevlendirilerek kullanıma açılmıştır. Bir süre kültür evi olarak kullanılan yapı statik ve diğer problemler nedeniyle boşaltılmış, 2013 yılından sonra tekrar kullanım dışı kalmıştır. Yakın tarihte ise batı beden duvarı ve arkadlı dış narteks bölümünün tamamen yıkılması nedeniyle günümüzde harap durumdadır.

Osmanlı dönemi Rum-Ortodoks Kiliseleri hakkında yapılan araştırmalar yetersiz kalmıştır. Arşiv belgelerine dayalı sınırlı sayıdaki araştırmada ise bilgi ve değerlendirmelerde eksiklikler bulunmaktadır. Bu makalede, arşiv materyallerinin verdiği bilgiler ve yapıdaki gözlem ve ölçüm çalışmaları çerçevesinde elde edilen mimarî ve tarihî bulgular ışığında, Aya Yorgi Kilisesi'nin restitüsyon önerisi anlatılmıştır. Çalışmanın, Aya Yorgi Kilisesinde önümüzdeki yıllar içinde yapılması muhtemel doğru restorasyon müdahalelerine temel oluşturması amaçlanmıştır. Ayrıca, az incelenmiş bir konuyla ilgili olarak literatürde eksik kalan önemli bir boşluğun doldurulması da çalışmanın en önemli amaçlarından biridir.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Rum Ortodoks Kiliseleri, Özlüce- İnesi, Aya Yorgi, Restitüsyon.

AN EVALUATION AND RESTITUTION PROPOSAL FOR THE CHURCH OF AYA YORGI IN ÖZLÜCE, BURSA

ABSTRACT

The Greek Orthodox Church in Özlüce Neighborhood, Nilüfer District, Bursa, was constructed in the early 20th century, as indicated by Ottoman archival records. These documents strongly suggest that the church was named "Aya Yorgi Church." Furthermore, historical Ottoman archives mention that the area where the building stands, now known as "Özlüce," was once a village called "İnesi."ver time, Aya Yorgi Church, like many Greek Orthodox churches from the post-Tanzimat era, deteriorated due to misguided restoration attempts and prolonged neglect. Following an exchange of properties in the early years of the Republic, the church was repurposed as a mosque. However, after a new mosque was built in the village center during the mid-1980s, the Church of Aya Yorgi fell into disuse. Local authorities-initiated restoration efforts in 2008, completing the project in 2009, and the building was repurposed as a cultural center. Unfortunately, due to structural issues and other challenges, it was again abandoned after 2013. Notably, the western body wall and the outer narthex with arcades have suffered significant damage over time.

Research on Greek Orthodox churches from the Ottoman period remains limited, primarily relying on archival materials. In this article, we propose a restoration plan for Aya Yorgi Church based on archival data and architectural findings obtained through observation and measurement studies. Our goal is to lay the groundwork for accurate restoration interventions that may occur in the coming years. Additionally, this study aims to address a critical gap in the literature concerning this relatively understudied subject.

Keywords: Bursa, Greek Orthodox Churches, Özlüce-Inesi, Aya Yorgi, Restitution.

Sorumlu Yazar : M. Fatih Aydın

Makale Geliş Tarihi : 03.02.2024

Makale Kabul Tarihi : 28.04.2024

Makale Künye Bilgisi : Büyükdığan, İ., Aydın, M. F. (2024). Bursa Özlüce-Aya Yorgi Kilisesi hakkında bir değerlendirme ve restitüsyon önerisi. *KAPU Trakya Journal of Architecture and Design*, 4(1), 23-35.

Bu makale, yazarın Maltepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde hazırlanma sürecinde olan "Bursa ve Çevresindeki Osmanlı Dönemi Rum Ortodoks Kiliselerinin Mimari Özellikleri ve Koruma Önerileri" konulu doktora tezinden üretilmiştir.

1. GİRİŞ

Antikçağ' dan itibaren bir yerleşim yeri olan Bursa, Orhan Gazi tarafından Osmanlı Beyliği'nin merkezi yapıncaya kadar Bizans İmparatorluğu'nun sınırları içindeydi. Bu tarihten itibaren kent, Osmanlı döneminde inşa edilen yapılarıyla zengin bir tarihi mirasa sahiptir. Osmanlı'nın Bursa'yı fethi sonrasında, Hıristiyan Rumların önemli bir bölümü hem kent merkezinde hem de günümüzde Bursa'ya bağlı ilçe ve köyler olan Bursa çevresindeki daha küçük yerleşim yerlerinde yaşamlarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Ortodoks Rumlar da Osmanlı topraklarında yaşayan tüm diğer gayrimüslim halklar gibi, Osmanlı tebaası olarak kabul görmekteydiler. 1453'ten sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlere tanınan hakların yanı sıra getirilmiş bazı kısıtlamalar ve kurallar da mevcuttur. Bu kısıtlamaların olduğu konulardan biri Hıristiyanların kilise inşa etmeleri ile ilgilidir (Şenyurt, 2002: 5-6). Bu nedenle, İstanbul dışında da Osmanlı toprağı haline gelmiş olan Anadolu ve Rumeli'nin diğer yerleşimlerinde de yeni ibadethane inşası uzunca bir süre mümkün olamamıştır. Bir kilisenin onarımı ve özel durumlarda yeni bir kilisenin inşası verilecek izne bağlı olarak yönetimin belirlediği kurallar çerçevesinde yapılmıştır (Karaca, 1992: 1-25). Ayrıca 18. yüzyılda Ruslarla imzalanan Küçük Kaynarca (1774) ve Aynalı Kavak (1779) Antlaşmaları sonunda gayrimüslimler bazı yeni haklar elde etmiştir. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile de bu haklar genişletilmiştir (Pekak, 2009: 207). Padişah III. Selim döneminden itibaren merkezi yönetim aracılığı ile başta askeri, ekonomik, eğitim ve mimari düzlemlerde hissedilen Batılılaşma girişimleri, 19. yüzyılda gayrimüslim ve Müslüman vatandaşlara eşitlik sağlanmasını ön gören 3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile toplumsal düzlemde yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde, siyasal ve askeri düzen ile sosyal yaşamda birçok değişiklik yaşanmıştır (Bozkurt, 1996: 49). Tanzimat Fermanı'nın sonuçları, 18 Şubat 1856 tarihli Islahat Fermanı'yla pekiştirilmiştir. Islahat Fermanı, okul, hastane, kilise, mezarlık gibi dini ve sosyal yerlerin onarımlarını da kolaylaştırıyordu (Bozkurt, 1996:56). Buna göre, gayrimüslimlere ait dini yapıların restorasyon ve tadilatları için padişahın izin alınması zorunluluğu kaldırılıyor; yeniden yapımı söz konusu olan kiliseler için ise, Babiali onayı yeterli oluyordu. Bu bağlamda, Tanzimat sonrasında kendilerine verilen izinle, Bursa'da yaşayan Ortodokslar da Bizans Dönemi'nden kalan kiliselerin yanı sıra, nüfus artışı veya mevcut yapıların deprem veya yangın gibi felaketler sonucunda onarılamaz derecede hasarlı oluşları gibi nedenlerle, ihtiyaç duydukları yeni ibadethaneleri inşa etmeye devam ettiler. Kendi işleviyle ya da yapının özelliklerine uygun şekilde başka fonksiyonlarla kullanılmayan tarihi yapıların ise varlıklarını devam ettirebilmeleri mümkün olmamaktadır. Bu nedenle, 1924 yılındaki mübadele antlaşması sonucunda cemaatlerini kaybeden kiliselerin korunması ve yaşatılması ancak özel çabalarla mümkün olabilmektedir. Yapıların bir kısmı cami, kütüphane ve kültür merkezi olarak kullanıldığından varlıklarını koruyabilmişlerdir. Ancak önemli bir bölümü harap durumdadır. Lozan Barış Antlaşması'na ilave olarak yapılan sözleşme uyarınca yapılan mübadelenin başlangıç yılı 1923 yılı kabul edildiğinden, kilisenin 1923'ten sonra camiye çevrildiği söylenebilir.

2. YAPININ TANIMI

Kilise üç nefli plan şemasına sahip, ayrıca narteks ve galeri katı da bulunan bir ibadet yapısıdır. Bursa ve çevresinde, aynı dönemde inşa edilmiş ve benzer özelliklere sahip başka kiliseler de bulunmaktadır. Bu yapıların bilinenlerinin bir kısmı; Tirilye H. İoannes Teologos Kilisesi, Nilüfer Özlüce Aya Yorgi Kilisesi, Karacabey Eski Karaağaç Köyü Mikhael Archangelos Kilisesi, Mudanya Dereköy Ayia Paraskevi Kilisesi (Aydın, 2019), Nilüfer Gölyazı H. Georgios Kilisesi, Osmangazi İlçesi Muradiye-Agion Apostolon Kilisesi (Kayabaşı Kilisesi), Gemlik Kurşunlu Başmelekler (H. Taxiarchoi) Kilisesi (Özkılavuz, 2018), Osmangazi-Demirtaş Koimesis Tes Theotokos Kilisesi, Karacabey Harmanlı Köyü H. Theodoros Kilisesi, Karacabey Çamlıca Köyü H. Georgios Kilisesi, Karacabey Karakoca Köyü Zoodochos Peges Kilisesi, Karacabey-Uluabat Michael Archestrategos Kilisesi (Yıldız, 2014), Mudanya Aydınpınar H. Apostoloi Kilisesi, Bursa Osmangazi İsmetiye Köyü Mikhael Taxiarches Kilisesi, Mudanya-Tirilye Ayios Vasileios Kilisesi'dir. Bursa ve çevresindeki daha küçük yerleşimlerde yer alan ve yukarıda sıralanmış olan 19. YY. da inşa edilmiş kiliseler üç farklı plan tipine sahiptir. Kapalı Yunan Haçı plan şemasına sahip iki yapı ve tek nefli iki yapı bulunur. Diğer kiliseler ise üç nefli plan şemasına sahip yapılardır. Tek Nefli plan şemasına sahip kiliseler, diğer yapılara göre daha küçük boyutludur. Bu yapılarda narteks ve galeri bölümleri bulunmazken, yapıdaki mekânsal ayrımı oluşturan tek yapı ögesi naostan mermer basamaklarla ayrılan bemaştir. Bu yapıların tümünde mutlaka dışa taşkın, yarım daire formunda apsis bulunurken, az sayıda yapı üç apside sahiptir. Üç apside sahip bu yapılarda eksendeki apsis ana apsis olup, iki yanında bulunan apsisler eksendeki apside oranla daha küçük boyutludur. Bizans kiliselerinde

bulunan protesis ve diokonikon birimlerine bu yapılarda rastlanmazken, bemada ve apsiste bulunan nişlerin bu işlevi yerine getiren yapı öğeleri olduğu değerlendirilmiştir. Aya Yorgi Kilisesi, yukarıda sayılan tüm yapılardan plan şeması olarak ayrışır. Aya Yorgi Kilisesinin kuzey ve güney cephelerde dış taşkın galeri katları, naos katında arkadlı dış mekanların oluşmasına neden olmuştur. Aynı şekilde galerinin batı cephesindeki bölümünde de dış taşkın bir dış narteksin bulunması, yakın çevrede bulunan diğer yapılardan tamamen farklı özelliklerdir.

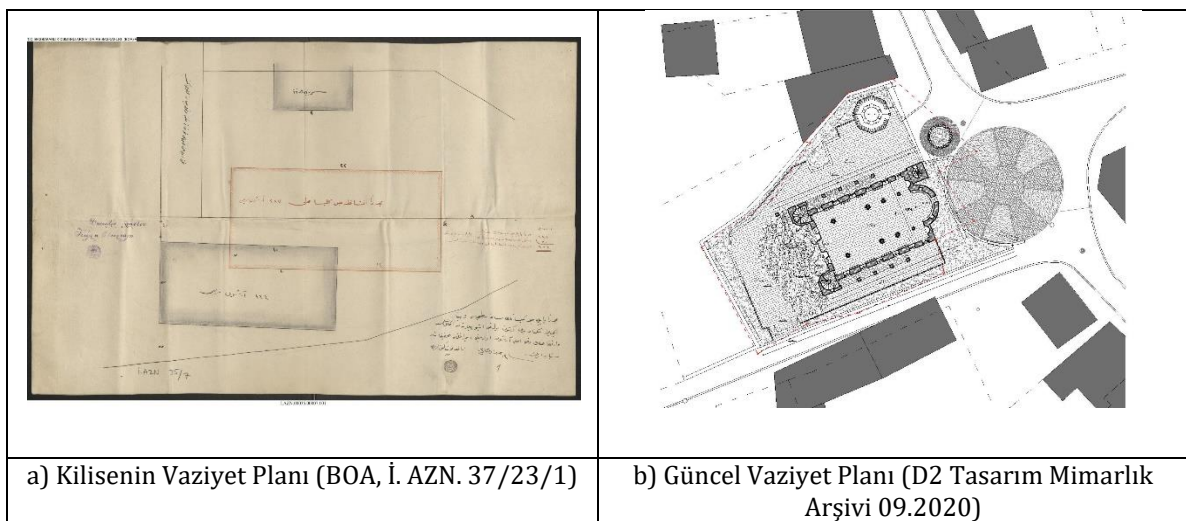
2.1. TARİHÇE

Kilise, Özlüce Mahallesi'nde, doğu cephesi Çiçek Caddesi'ne, güney cephesi Ömür Sokak'a bakan bir şekilde konumlanmıştır (Şekil 1a-1b-1c). Tapu bilgilerine göre; 4826 Ada, 6 Parsel' de yer alan yapı; 864 m2 alana sahiptir. Kilise'nin kitabesi olmadığı için kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak, Osmanlı Arşiv belgelerinde kilisenin inşası için alınan izinlerin tarihi 1899' dur. Bu nedenle Yirminci yüzyıl başında inşa edilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Adı geçen belgelerde yapının "Aya Yorgi" adlı azize adandığı belirtildiği için, kilisenin "Aya Yorgi Kilisesi" olarak adlandırılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Şekil 1. Aya Yorgi Kilisesi Konumu ile Batı ve Güney Cepheleri

Osmanlı Arşivi'nde Kilise'ye ait vaziyet planına ve yapımına ilişkin izin belgelerine ulaşılmıştır. Vaziyet planında eski ve yeni kilisenin konumları işaretlenmiştir. (BOA, İ. AZN. 37/23/1, 1325) Bu belgelere göre, kilisenin yapılması planlanan alana yakın başka bir kilisenin mevcut olduğu görülmektedir. (Şekil 2a-2b) Bu durum yazılı izin metinleriyle de desteklenmektedir.

Şekil 2. Aya Yorgi Kilisesi Arşiv Belgelerindeki ve Güncel Vaziyet Planları

Şekil 3a'da yer alan belgede "Yapılacak olan yeni kilisenin, belirlenmiş eski kilise arazisine ilave edilecek şekilde belirlenen yerden alınacak olan ilave arazisi belirtilmiştir. Yapılacak kilisenin kullanılacağı arsa, belirlenen ölçülere göre müceddiden belirlenmiştir. Bu yapıdan anlaşıldığı üzere, yeni kilisenin yüzey alanı

iki yüz seksen yedi arşın olacak ve ayrıca yüksekliği de on arşın olacaktır. 13 Haziran 1315 tarihli Nafia Kondüktöründen alınan bilgilere göre" ifadesi yer almaktadır (BOA, İ. AZN. 37/23/2).

Belgedeki Osmanlıca metnin günümüz alfabesi ile ifadesi:

"Müceddiden yapılacak kilisenin mukarrer eski kilise arsasından ilave olunacak mukarrer olup lazım gelen yapılacak kilisenin istimal edileceği arsanın mukarreri. Müceddiden yapılacak kilisenin saha-i sathiyesi tevsian iki yüz seksen yedi arşın olduğu işbu yapılandan anlaşılmiş ve irtifain dahi on arşın olacağı icra kılınan tahkikattan müsteban olmuştur."

13 Haziran 1315

Belgenin adı: İrade-i seniyenin hülasesi Hüdavendigâr vilayeti dahilinde İnesi Karyesinde kain Aya Yorgi Kilisesinin tevdiden ve tevsien inşasına ruhsat itasına dair Bâlâdaki irade-i seniyenin melfufu bulunan evrakın envai Şura-yı Devlet-i Mülkiye dairesinin mazbatası (Şekil 3a).

Şekil 3b'de yer alan belgede "Atufetlü Efendim Hazretleri,

Hüdavendigâr vilayeti sınırları içinde bulunan İnesi Köyü'nde yer alan Aya Yorgi Kilisesi'nin harap durumundan dolayı yenileme ve genişletilmesine yönelik yapımı için Rum Patrikliği tarafından izin talep edilmiş ve bahsedilen kilisenin uzunluğunu on üç zira sekiz parmak, genişliğini yedi zira beş parmak ve yüksekliğini üç zira iki parmak olarak içeren bir miktar yer eklemek suretiyle, toplamda yirmi iki zira uzunluğunda, on üç zira genişliğinde ve on bir zira yüksekliğinde, 20,000 kuruş bütçe ile yeniden inşa edilmesine dair izin istenmiştir. Bu miktar, kilise sandığından karşılanacak ve köyde yaşayan üç yüz altmış Rum nüfusunun olduğu belirtilmiştir.

İznin müsaade-i seniye-i hazret-i padişah tarafından verildiği belirtilmiş olup, bahsedilen uzunluk, genişlik ve yükseklik miktarlarının aşılması, inşaat masraflarının belirli bir miktar içinde tutulması ve başka herhangi bir zorlama veya baskıya başvurulmaması için gerekli tedbirlerin alınması amacıyla, Divan-ı Hümayun kalemine gönderilen ve Şura-yı Devlet-i Mülkiye Dairesi'nin onayı ile işbu talep takdim edilmiştir.

Saygılarımla,

- 24 Ağustos 1315
- 5 Eylül 1899

Yüksek Makam'a Arz Edilen Not:

Bu tezkire, Sadaret Penahileri tarafından düzenlenip mühürlendikten sonra, ilgili yüksek irade tarafından kabul edilmiş ve bu konuda gerekli emir ve fermanlar verilmiştir.

- 14 Eylül 1315- 26 Eylül 1899" (BOA, İ. AZN. 37/23/4)

Belgedeki Osmanlıca metnin günümüz alfabesi ile ifadesi:

"Atufetlü efendim hazretleri,

Hüdavendigâr vilayeti dahilinde İnesi karyesinde kain Aya Yorgi Kilisesinin harabiyetine mebni tevdiden ve tevsian inşasına ruhsat itası Rum Patrikliğinden istida olunmuş ve mezkur kilisenin havaliden bir miktar mahal-i ilavesiyle tülen yirmi iki ve arzen on üç ve irtifaen on bir zira vüsatinde olarak tevdiden ve tevsien inşa ve sarfi iktiza eden yirmi bin kuruşun kilise sandığı mevcudundan tesviye ve ifa olunacağı ve ol babda bir güne mahzur olmayıp karye-i mezkurede altmış iki hanede zükur ve inas ve üç yüz altmış nüfusu Rum ahali bulunduğu işar-ı mahalliden anlaşılmiş olduğundan suret-i istida makrun-ı müsaade-i seniye-i hazret-i padişahi buyurulduğu halde zikir olunan miktar-ı ziralar tecavüz olunmamak ve mesarif-i inşaiye bir minval-i muharrer tesviye olunup bu vesile ile kimseden cebren akçe ahz veya ... tazyik ve izaç edilmek gibi halat vukua getirilmemek üzere kuyud-ı lazıme ve mutada derciyle ruhsatı havi emr-i ali ısdarı hususunun Divan-ı Hümayun kalemine havalesi ve muamele-i mutazzarısının icrası hakkında Şura-yı Devlet-i Mülkiye Dairesinin mazbatası melfufuyla arz ve takdim olunmuş olmakla ol babda her ne veçhile irade-i seniye-i hazreti hilafet penahi şeref sünuh ve sudur buyurulur ise maznun-ı alisi ifa edileceği beyanıyla tezkire-i senaveri terkim olundu efendim.

- 24 Ağustos 1315
- 5 Eylül 1899

Maruz-ı çaker-i keminelidir ki,

Reşide-i dest-i tanzim olup melfuflarıyla manzur-ı ali buyurulan işbu tezkire-i sami sadaret penahileri üzerine mucibince irade-i seniye-i cenab-ı hilafet penahi şeref sudur buyurulmuş olmakla ol babda emir ve ferman hazreti veliyyü'l-emrindir.

- 14 Eylül 1315
- 26 Eylül 1899”

Şekil 3c'deki belge ise, kilisenin yapımına ilişkin onay verildiğine ilişkindir: “İradenin özeti: Hüdavendigâr vilayeti sınırları içinde bulunan İnesi Köyü'nde yer alan Aya Yorgi Kilisesi'nin yeniden inşa ve iyileştirme izni için verilen ruhsatla ilgili olarak Balâ'daki resmî belgelerin türleri hakkında İçişleri Bakanlığı İdari Şûra'sının onay belgesi” (BOA, İ. AZN. 37/23/3)

Şekil 3c'de yer alan Osmanlıca metnin Türkçe çevirisi:

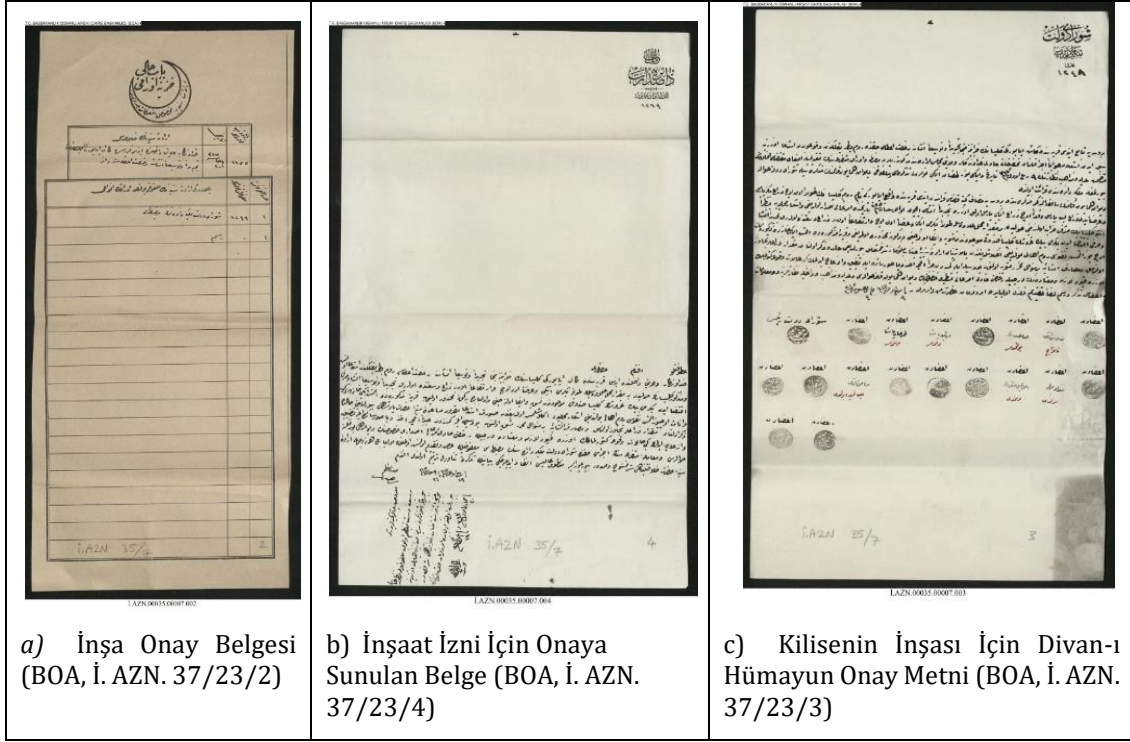
“Bursa'ya bağlı İnesi Köyü'nde bulunan Aya Yorgi Kilisesi'nin harabiyetinden kaynaklanan, kilisenin yeniden inşa edilmesi için Rum Patrikliği tarafından yapılan izin talebi üzerine, bu isteğe cevaben gerçekleştirilen tahkikatın sonucu olarak Hüdavendigâr vilayeti İdare Meclisi'nden gönderilen belge ve ilgili evraklar, Adalet ve Mezhepler Bakanlığı'nın 9 Rebiü'l-evvel 317 tarihli ve 292 numaralı raporu ile birlikte, Divan-ı Hümayun kalem müzekkiresi tarafından Şûra-yı Devlet'e havale edilerek İdari Daire'de okunmuştur. Divan-ı Hümayun kalem müzekkiresinin belirttiği üzere, Bursa'ya bağlı ... kazasında bulunan İnesi Köyü'nde bulunan Rum kilisesinin uzunluğu on üç zira sekiz parmak, genişliği yedi zira beş parmak ve yüksekliği üç zira iki parmak olmak üzere, 125 şaban tarihinde yapılmak üzere emir alındığı ve bu kilisenin harap olması nedeniyle bir miktar yer eklemek suretiyle uzunluğunun yirmi iki, genişliğinin on üç, yüksekliğinin ise on bir zira olacak şekilde yeniden inşa edilmesi için 20,000 kuruşluk bütçenin kilise sandığından tahsil edilerek karşılanacağı ve köyde altmış iki hanede yaşayan üç yüz altmış Rum nüfusunun bulunduğu anlaşıldığından, yönetim emriyle bahsedilen miktarın aşılması ve inşaat masraflarının belirli bir miktar içinde tutulması, ayrıca herhangi bir kişiden zorla para alınmaması ve diğer masrafların yönetim tarafından karşılanması amacıyla Divan-ı Hümayun tarafından bu konuda emir ve ferman çıkarılmıştır.

- 9 Rebiü'l Ahir 1318
- 6 Ağustos 1900” (BOA, İ. AZN. 37/23/3)

Belgedeki Osmanlıca metnin günümüz alfabesi ile ifadesi:

“Bursa'ya tabi İnesi Karyesinde kain Aya Yorgi Kilisesinin harabiyetine mebni tecdiden ve tevsien inşasına ruhsat itası hakkında Rum Patrikliğinden vuku bulan istida üzerine sebk eden istilama cevaben icra kılınan tahkikatı havi Hüdavendigâr vilayeti Meclis-i İdaresinden gönderilen mazbata ve evrak-ı mutazarriyanın takdimiyle ifa-yı muktezası ifadesini mutazammın Adliye ve Mezahib Nezaretinin 9 Rebiü'l-evvel 317 tarih ve iki yüz doksan iki numaralı tezkiresi melfufunu Divan-ı Hümayun kaleminin müzekkiresiyle Şûra-yı Devlete havale buyurulmakla Mülkiye Dairesinde kıraat olundu.

Divan-ı Hümayun kaleminin salifü'z-zikr müzekkiresinde Bursa'ya muzaf ... kazası kurrasından İnesi Karyesinde vaki Aya Yorgi nam Rum kilisesinin tulen (uzunluğuna) on üç zira sekiz parmak ve arzen (genişliğine) yedi zira beş parmak ve kadden üç zira iki parmak olmak üzere tecdiden inşası için evahir-i Şaban 125 tarihinde emr-i ali ısdar olunduğu ve işar nazaran işbu kilisenin harap olmasına mebni bir miktar mahal ilavesiyle tulen yirmi iki ve arzen on üç ve irtifaen on bir zira vüsatinde olarak tecdid-i inşa ve sarfi iktiza eden yirmi bin kuruşun kilise sandığı mevcudundan tesviye ve ifa olacağı ve bir güne mahzuru olmadığı ve karye-i mezkurede altmış iki hanede zükur ve inas (erkekler ve kadınlar) üç yüz altmış nüfusu Rum ahali bulunduğu anlaşıldığından ... irade-i seniye-i cenab-ı mülukane şeref müteallik buyurulduğu halde zikir olunan miktar ... tecavüz olunmak ve mesarif-i inşaiye bir minval-i muharrer tesviye olunup bu vesile ile kimseden cebren akçe ahz ve ... saire ile tazyik ve izaç edilmek (kararsız kalmak) gibi vukua getirilmek üzere kuyud-ı lazime derciyle ruhsatı havi emr-i ali tastiri hususunun Divan-ı Hümayun kalemine havalesi ve Adliye ve Mezahib ve Dahiliye Nezaretlerine de malumat itası tezekkür ve resm leffen takdim kılındı ol babda emir ve ferman hazreti men lehü'l-emrindir. (9 Rebiül Ahir 1318, 6 Ağustos 1900)

Şekil 3. Aya Yorgi Kilisesi Arşiv Belgeleri

Bu belgeler, yeni kilisenin hem konum hem de boyut olarak eski kiliseden farklı olarak inşa edilmiş olduğunu göstermektedir. Arşiv belgelerinden de anlaşılacağı üzere, kilisenin 20. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olma ihtimali yüksektir. Ayrıca, yukarıdaki belgelere ulaşılmadan önce, kilisenin hangi azize adanmış olduğu bilinmediğinden yapı, Özlüce Kilisesi olarak adlandırılmıştır. Ancak kilisenin adandığı azizin adına ithafen "Aya Yorgi Kilisesi" olarak adlandırılmasının uygun olacağı açıktır. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki mübadele sonrası, yapının camiye dönüştürüldüğü dönemde; yapının doğusundaki apsis, kapı için bir açıklık bırakıldıktan sonra hafif malzemeden inşa edilen bir duvarla kapatılarak, mekâna dönüştürülmüştür. Güney beden duvarı üzerindeki bir pencere mihraba dönüştürülmüştür. Batı beden duvarı üzerindeki kapı açıklığı kapatılmış, mihrabın karşısındaki pencere caminin giriş kapısına dönüştürülmüştür. Pencereilerin büyük çoğunluğu örülerek kapatılmış, tonoz örtülerin alt kotlarına düz ahşap tavanlar inşa edilmiştir. Kilisenin kuzeybatı köşesine eklenen minare de bu döneme tarihlenir. Döşeme seviyesi yükseltilmiştir. Galeri katında ise bu bölümü daha geniş bir hale getirmek ve yeni kapalı bir mekân elde etmek amacıyla bazı eklemeler yapılmıştır. Tüm bunların yanı sıra 1975 yılında caminin avlusuna mahalleli tarafından şadırvan yapılmıştır.

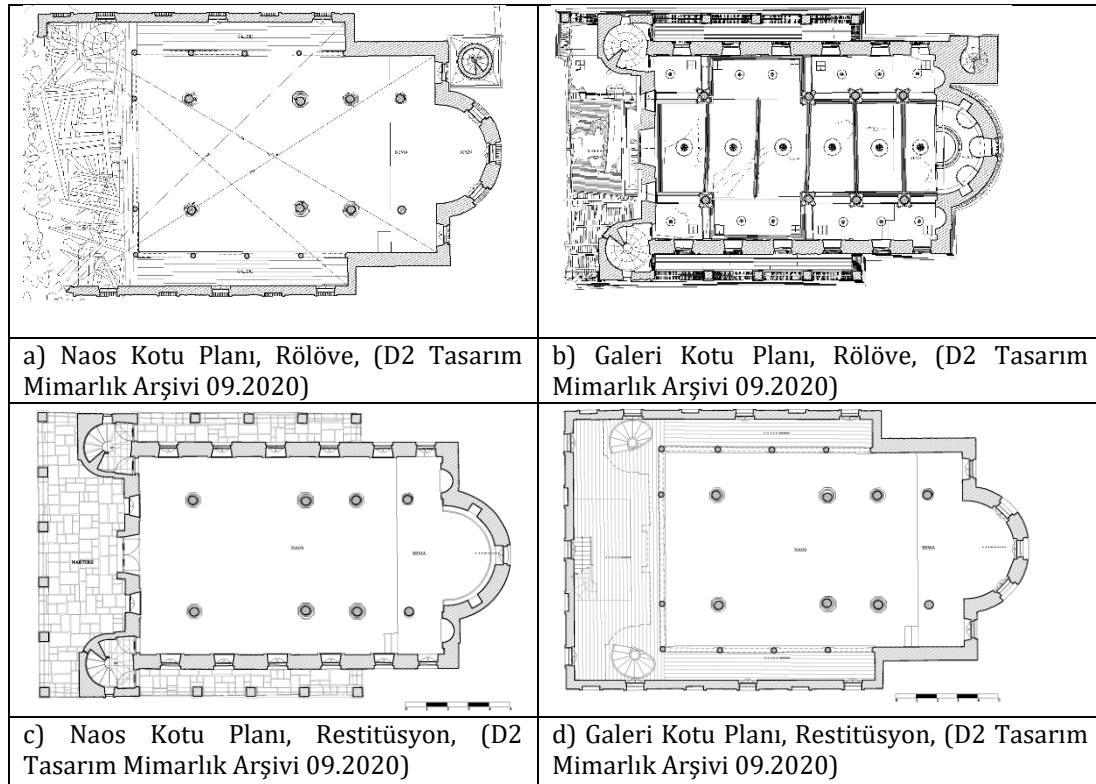
2.2.YAPININ MEVCUT DURUMUNUN MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Kilise'nin batı duvarı ekseninde ana giriş kapısı, doğuda iç ve dıştan yuvarlak apsis yer alır. Naos üçer destekle doğu-batı yönünde üç neflidir (Şekil 4a, 4e). Yapının Batı, kuzey ve güney cephelerinde tuğla sütunlarla taşınan arkadlı alanlar bulunur. Batı cephesindeki arkadlı bölüm aslında bir dış nartektir. Yapının galeri katı "U" formu olup, batı, kuzey ve güney cephelerinde bulunan arkadlı kısımların üzerinde yer alır (Şekil 4b, 4c, 4d). Galeri katına çıkış merdivenleri, kuzeybatı ve güneybatı köşelerdeki iki ahşap merdivenle sağlanır. Naos kotundan bema kotuna üç rıhtlık bir merdivenle ulaşılır (Şekil 4a). Bema mekânında dört adet niş bulunur. Bu nişlerin ikisi doğu beden duvarı, diğer ikisi ise apsis duvarı üzerinde yer alır.

				
a) Naos Mekânı, Narteks Yönünden Apsis'e Bakış (D2 Tasarım Mimarlık Arşivi 09.2020)	b) Naos Mekânı, Güney Beden Duvarı'na Bakış (D2 Tasarım Mimarlık Arşivi 09.2020)	c) Naos Mekânı Kuzeydoğu Yönüne Bakış (D2 Tasarım Mimarlık Arşivi 09.2020)	d) Naos Mekânı, Kuzey Beden Duvarı'na Bakış (D2 Tasarım Mimarlık Arşivi 09.2020)	e) Galeriden Güneybatı Yönüne Bakış (D2 Tasarım Mimarlık Arşivi 09.2020)

Şekil 4. Aya Yorgi Kilisesi İç Mekânı

Yapıya ait taban alanı yaklaşık 238 m², kapalı mekân alanı 150 m², yüksekliği ise yaklaşık 10 m'dir. Yapı özgün durumundayken var olan; batı yöndeki narteksi oluşturan revak günümüze gelememiştir. Batı duvarı ana ekseninde ana giriş kapısı (172/280 cm), doğuda içten ve dıştan yarım daire apsis yer almaktadır. Naos birbirinin simetriği dörder destekle üç neften oluşmaktadır (Şekil 5c). Kuzey ve güney duvarda +2.80 kotunda karşılıklı birbirine simetrik altışar pencere batı duvarında ana giriş kapısı (172/280cm) ve iki yanında birer pencere yer almaktadır. Doğu duvarı üzerinde +2.80 kotunda iki yanda birbirinin simetriği iki yarım daire niş, apsis ekseninde ise bir pencere ve iki yarım daire niş görülmektedir. Yapının dehlizi iki katlı olup üst kata çıkış sağlayan ahşap merdivenler kuzeybatı ve güneybatı köşelerde yer alan iki küçük köşe odasında yer almaktadır (Şekil 5a-5b-5d). Köşe odalarına giriş hem naosun batı duvarı üzerinden hem de kuzey ve güney yönlerde yer alan revaklardan sağlanmaktadır. Galeriler üç yönde yer alan ahşap parapet levhalarıyla naosa açılmaktadır. Galeri katında kuzey ve güney duvarlarda karşılıklı birbirine simetrik üçer pencere yer almaktadır. Doğu yönde +6.00 kotunda birbirinin simetriği iki pencere, apsis ekseninde ise üç pencere bulunmaktadır. Nefleri ayıran ahşap sütunlar yarım daire kemerlerle birbirlerine bağlanmakta olup, ahşap tonozu taşımaktadırlar. Yapının tavanını oluşturan beşik tonoz bağdadi teknikte inşa edilmiştir. Zemin döşemesi mermer, duvarlar ise sıvalıdır. Batı, kuzey ve güneyde uzanan galerilerin döşemesi ahşaptır. Yarım daire kemerli ahşap pencereler alçı silmelerle çevrelenmiştir. Ana giriş kapısı ve köşe odalarına giriş-çıkış sağlayan kapılar ahşap tablalıdır. Yapının doğu cephesinde dıştan yarım daire apsis yer almaktadır. Yapı cepheleri sıvasız olup taş ve tuğla malzemededen oluşan almasıık düzende inşa edilmiştir. Doğu cephesinde yer alan apsis saçak hizasına kadar yükselmektedir. Cephe boyunca saçak altını sınırlayan basit tuğla silme uzanmaktadır. Apsis üzerinde +2.80 kotunda yarım daire formu tuğla kemerli bir adet pencere, +6.00 kotunda ise yine yarım daire formu tuğla kemerli üç adet pencere yer almaktadır. Doğu cephede yer alan apsis saçak hizasına kadar yükselmektedir. Cephe boyunca saçak altını sınırlayan basit tuğla silme vardır. Doğu cephesinde apsis dışındaki kuzey ve güney yan duvarlarda +6.00 kotunda birer adet yarım daire formu tuğla kemerli pencere bulunmaktadır. Pencere parapetlerinde özgün dokuya aykırı siva ve harç müdahaleleri tespit edilmiştir. Yapının kuzey cephesinde +0.06 kotunda taş kaplama döşemeli revaklı bir dehliz yer almaktadır. Yapı cephesi sıvasız olup taş ve tuğla malzemededen oluşan almasıık düzende inşa edilmiştir. Kuzey ve güney cepheler düzenleme açısından simetriktir. +2.80 kotunda basık kemerlerle birbirine bağlanan payeler, yarım daire formu tuğla kemerli altı adet pencere ve bir adet yarım daire pencere; +6.00 kotunda ise, yarım daire kemerli üç niş ve üç pencere yer almaktadır. Niş ve pencereler tuğla kemerlidir. Cephe boyunca saçak altını sınırlayan basit tuğla silme uzanmaktadır. Cephe yüzeyinde kararma ve payelerde harç dökülmesi ve derzlerde açılma tespit edilmiştir. Yıkılmanın etkisiyle batı yönde çatıda hasar oluşmuştur. Yapının güney cephesinde +0.02 kotunda taş kaplama döşemeli revaklı bir dehliz yer almaktadır. Yapı cephesi sıvasız olup taş ve tuğla malzemededen oluşan almasıık düzende inşa edilmiştir.

Şekil 5. Aya Yorgi Kilisesi Rölöve ve Restitüsyon Planları

Aynı zamanda +6.00 kotunda batıda yer alan nişin büyük bölümü yıkılmıştır. Batı cephesinin tamamı yakın tarihte (2020 yılında) yıkılmıştır. Yapı özgün durumundayken batı yönde +2.80 kotunda arkad, ana giriş kapısı ve giriş kapısının iki yanında yarım daire kemerli iki adet pencere vardır. Yapı özgün durumundayken +6.00 kotunda yarım daire kemerli iki niş ve üç adet pencere yer almaktadır. Niş ve pencereler tuğla kemerlidir. Aynı zamanda çatı alınlığında yarım daire pencerenin yer aldığı tespit edilmiştir. Tüm bu mimari öğeler günümüze ulaşamamıştır (Şekil 6a-6b-6c).

3. AYA YORGİ KİLİSESİ RESTİTÜSYON ÖNERİSİ

Restitüsyon; 1. Yapının özgün tasarımı hakkında bilgi vermek/açıklamak, 2. Tarihsel süreçteki gelişimini incelemek, 3. Kalıntıların/izlerin, katmanların daha iyi kavranmasını sağlamak, 4. Korunmuşluk düzeyinin tespit edilmesini sağlamak, 5. Restorasyon projesine veri sağlamak amaçlı yapılması gereken bir çalışmadır. Restitüsyon; sonradan değişikliğe uğramış, kısmen yıkılmış ya da yok olmuş öğelerin, yapıların veya yerleşmelerin ilk tasarımlarındaki ya da belirli bir tarihteki durumlarını; 1. Arşiv kayıtlarından, 2. Yapı üzerindeki izlerden, 3. Yapıya, yerleşmeye ait çizim, fotoğraf gibi belgelerden, 4. Aynı dönem/benzer yapılardan yararlanarak plan, kesit, görünüş ve aksonometrik/3 boyutlu çizimlerle ya da maketle anlatımıdır. Restitüsyon projesi ulaşılan kaynaklarla oluşturulan "güvenilirlik analizi" ve "değişmişlik analizi" doğrultusunda hazırlanmalıdır. Restitüsyon güvenilirlik analizi:

1. Birinci Derece Güvenilirlik: Yapıdan gelen izler, eski fotoğraf, çizim, proje gibi güvenilirlik derecesi yüksek kaynaklara bağlı olarak varlığı, konumu, biçimi, boyutu, malzeme ve detayı bilinen elemanlardır.
2. İkinci Derece Güvenilirlik: Dönem yapıları ile karşılaştırmalı çalışmalara bağlı olarak varlığı, konumu, biçimi, boyutu, malzeme ve detayı tahmin edilen elemanlardır.
3. Üçüncü Derece Güvenilirlik: Mimari gerekliliğe bağlı olarak varlığı ve konumu kabul edilen elemanları tanımlar.

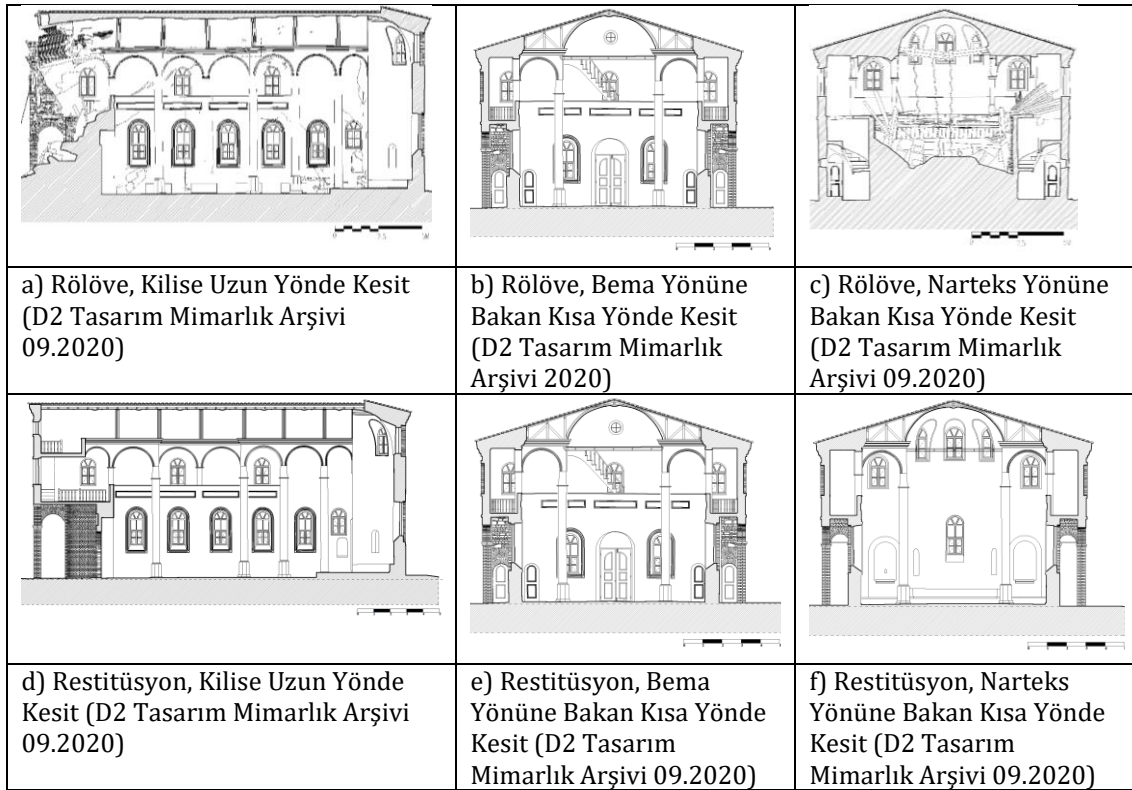
Restitüsyon Değişmişlik Analizi:

1. İlk yapım sonrası eklenen öğeler,
2. İlk yapım sonrası değişen öğeler,

3. İlk yapım sonrası kaldırılan ögeler olarak tanımlanarak restitüsyon projelerine aktarılır (Binan 2017). Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu'nun 05.11.1999 tarih ve 660 sayılı İlke Kararı'nda ise restitüsyon çalışmaları ile ilgili olarak "Yapının analizi, benzer yapılarla karşılaştırılması ve bulunabiliyorsa çeşitli belgelerden gelen bilgiler ışığında, özgün ya da belli bir dönemine ilişkin bilgileri içerecektir" ifadesi yer almaktadır (660 Sayılı İlke Kararı, 1999). Restitüsyona ilişkin kararlar verilirken güvenilir bilgi kaynaklarından faydalanılması önemlidir. Bilgi kaynakları; bir yapının doğasını, özelliklerini, anlamını ve tarihini tanımaya olanak veren anıtsal, yazılı, sözlü ve simgesel tüm kaynaklardır (ICOMOS, 1994).

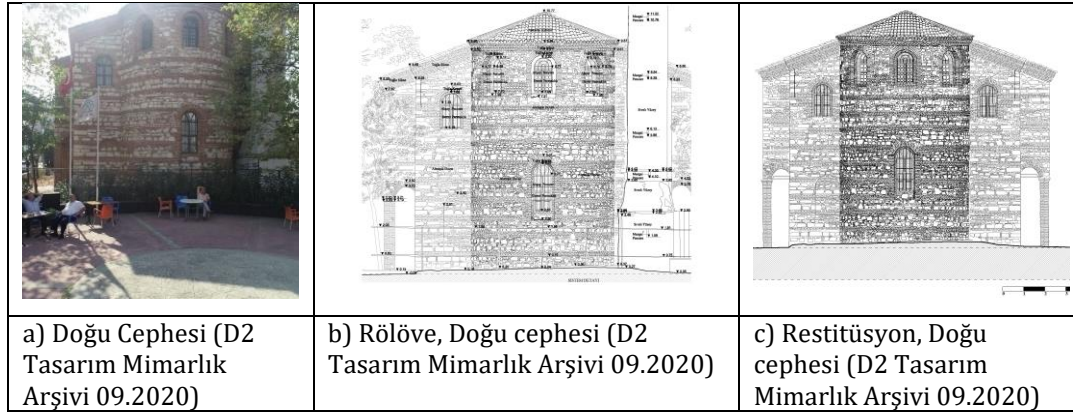
Nilüfer ilçesi, Özlüce- Aya Yorgi Kilisesi, ilk inşa tarihi sonrasında sırasıyla kilise, cami ve kültür evi olarak farklı fonksiyonlarda kullanılmıştır. Ancak bu makalede, yapının ilk fonksiyonu olan "kilise" işlevi ile kullanıldığı dönemdeki mimari özellikler irdelenerek kilise fonksiyonuna yönelik restitüsyon çalışmasına yer verilecektir.

Mütevazı boyutları, sade, bezemesiz görüntüsü ve yerel malzeme seçimi ile yapı küçük yerleşimin dini yapısı olarak yapılmış ve 2008 yılında yapılan restorasyon çalışması, yapının ilk yapıldığı tarihteki özgün durumunu büyük oranda tekrar yansıtmıştır. Buna göre minare bu dönemde görülmez (Şekil 6a, 6b, 6c, 6d, 6e, 6f).

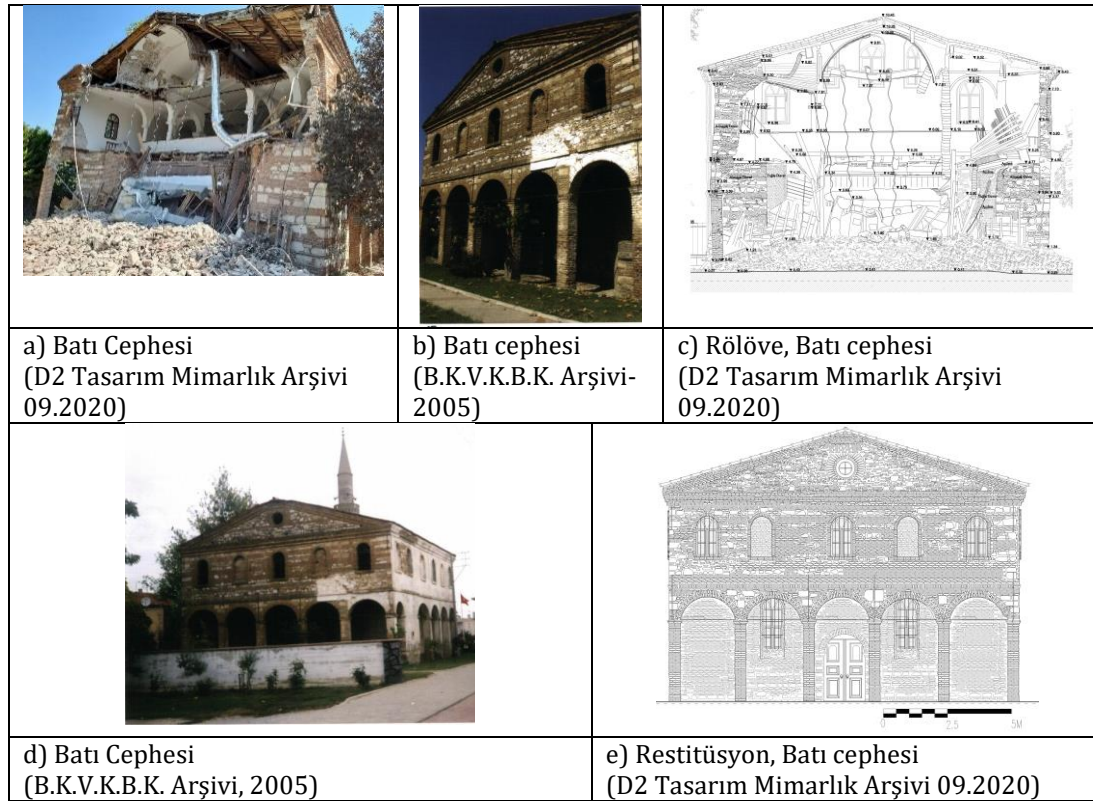
Şekil 6. Aya Yorgi Kilisesi Rölöve ve Restitüsyon Kesitleri

Bugün yıkılmış vaziyette olan batı bölümü restitüsyon çalışması, özgün halini yansıtan restorasyon öncesi fotoğraflara göre hazırlanmıştır (Şekil 7a, 7b, 7c). Ayrıca yapının +7.25 kotunda, galeri katından ahşap merdivenlerle çıkılan bir çan odası yapının bu döneminde görülür.

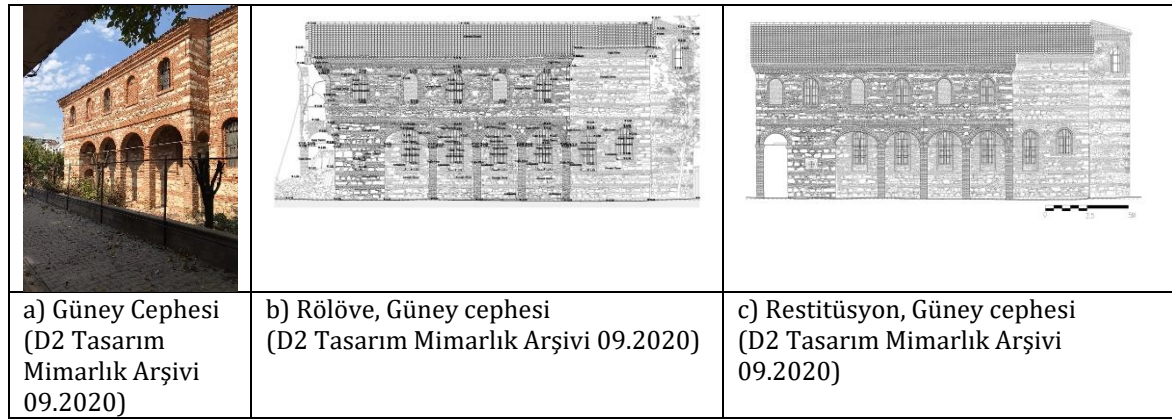
Şekil 7. Aya Yorgi Kilisesi Rölöve ve Restitüsyon Doğu Cephesi

Yapının restitüsyonu ile mevcut durumu arasındaki en büyük farkı, batı cephesinin durumu oluşturmaktadır. Bunun dışındaki diğer mimari öğeler büyük oranda yapının ilk yapıldığı dönemle aynıdır. Ancak, yapıda bulunması muhtemel ikonostasis, ambon gibi sabit öğeler, altar ve benzeri hareketli mobilyalar ile litürjik öğelerden iz kalmamıştır. Yapının batı cephesinde, altı sütunla taşınan bir dış narteks bulunmalıdır. Kilisenin eski fotoğrafları bu durumun en önemli kanıtıdır (Şekil 8a, 8b, 8c, 8d, 8e).

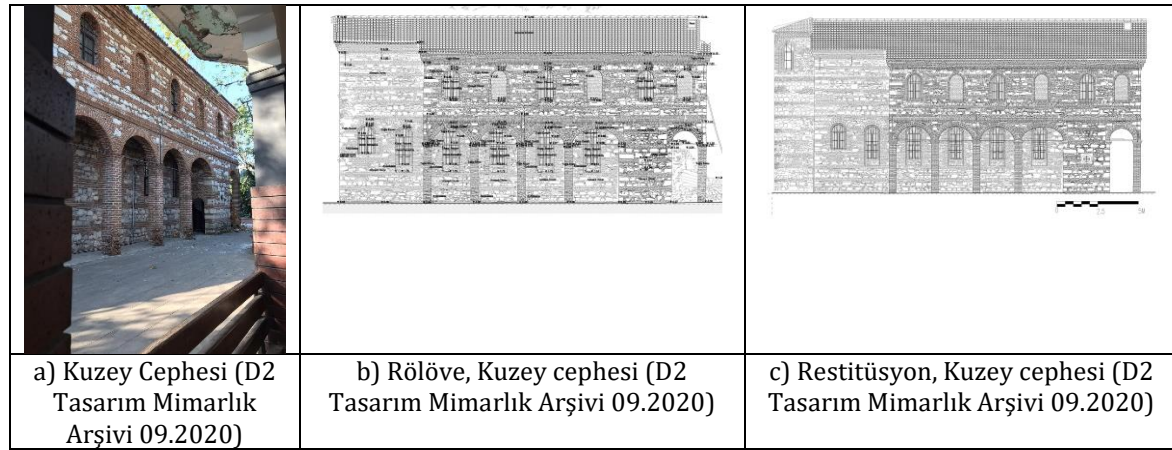
Şekil 8. Aya Yorgi Kilisesi Rölöve ve Restitüsyon batı Cephesi

Dış narteksin üst kotunda ise dışa taşkın galeri katı yer alır. Yine kuzey ve güney cephelerinde de dışa taşkın galeri katını taşıyan dörder sütunlu, tonoz örtülü, arkadlı bölüm bulunmaktadır (Şekil 9a, 9b, 9c).

Şekil 9. Aya Yorgi Kilisesi Rölöve ve Restitüsyon Güney Cephesi

Kuzey ve güney cephelerinde bulunan kemerler harman tuğla payeler tarafından taşınmaktadır. Payelerden güneybatı uçta bulunanı, batı cephesinin yıkılması ile yok olmuştur. Kuzeybatı köşesindeki paye yerinde mevcuttur (Şekil 10a, 10b, 10c).

Şekil 10. Aya Yorgi Kilisesi Rölöve ve Restitüsyon Kuzey Cephesi

Beş adet yarım daire kemerli pencere de yine batı cephesinde, galeri katına tekabül eden üst kotta yer alır. Cephenin ekseninde ise yapıya ana girişin sağlandığı çift kanatlı, üstte yarım daire kemerli ahşap kapı olmalıdır. Batı cephesinde galeri katının bir üst kotunda ise çan odası vardır. Bu mekâna galeri katından bir merdivenle ulaşılır. Bu bölümün cephesi ise üçgen alınlıkla sonlanır. Üçgen alınlığın ekseninde ve çatı saçak kotuna çok yakın şekilde konumlanmış bir yuvarlak pencere bulunur.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bursa ili, Nilüfer ilçesi, Özlüce Mahallesi'nde yer alan Aya Yorgi Kilisesi, Bursa ve çevresinde Tanzimat sonrası dönemde inşa edilmiş Rum Ortodoks kiliseleri içinde, mimari özellikleri ile ayrı bir yere sahip önemli bir dini yapıdır. Aynı bölgede aynı dönemlerde inşa edilmiş Tanzimat sonrası diğer Rum Ortodoks Kiliselerinden en önemli farkı, dışa taşkın galeri katı ve bu özellikle doğrudan bağlantılı olarak ortaya çıkmış olan dış narteks mekânıdır. Yapının mimari özellikleri yanında, geçmiş olduğu kullanım ve onarım süreçleri de koruma bağlamında önemli dersler barındırmaktadır. Aya Yorgi Kilisesi gibi kültürel miras niteliğindeki önemli yapıların restorasyonunun tamamen bilimsel veriler ışığında yapılması her zaman önemlidir. Yapıda gerçekleştirilen ve hasara neden olan restorasyon çalışmasında; herhangi bir statik hesap yapılmadan ve bu hesap sonucu ortaya çıkacak verilere uygun olarak güçlendirilmiş bir tavan döşemesi inşa etmeden, önemli bir yüke sahip olan soğutma sistemi ünitesinin batı cephesine en yakın bir bölümde çatı arasına yerleştirilmesi, yapılan en önemli hatalardan biri olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, yapının tüm iç duvarları ve ahşap sütunları üzerine çok kalın bir alçı tabakası uygulanmıştır. Bu işlem yapılmadan önce iç mekânda herhangi bir bezeme araştırmasının yapılmadığı

da görülmektedir. Ayrıca, yapının uzun bir süre kullanım dışı kalmasından dolayı sürekli bakımdan yoksun bırakılması, hasarları hızlandıran önemli bir etken olarak belirlenmiştir. Diğer yandan, yapıların özgün fonksiyonları gözetilmeden, farklı işlevlerle de olsa mutlaka kullanımda sürekliliğin sağlanması, korumada en önemli hususlardan biridir. Kullanılan yapı sürekli bakım hizmeti alacağı göz önünde bulundurulduğunda, tarihi yapılarda sürekli kullanımın sağlanması gerekliliğinin önemi çok daha iyi anlaşılacaktır. Aya Yorgi Kilisesi ve aynı dönemde, aynı çevrede inşa edilmiş, bir dönemin tarihi, mimari, yapım tekniği ve yöresel özelliklerini yansıtan ve bu yönü ile kendi içinde özel olan bu yapılar grubunun varlıklarını sürdürebilmeleri, mimarlık tarihi ve koruma bağlamında önemlidir. Bu çalışmanın, bir dönemin önemli dini yapısı olan Aya Yorgi Kilisesi ile benzer diğer yapılarla ilgili farkındalığın artırılması, tanıtılması, korunması, geleceğe özgün değerleriyle aktarılması konularında yapılacak çalışmalara katkı sağlaması beklenmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

Research Problem & Purpose

The Greek Orthodox Church located in Özlüce Neighbourhood of Nilüfer District in Bursa must have been built at the beginning of the 20th century according to Ottoman archive documents. In the mentioned documents, the date of the permission to build the church is 1899, and since it is stated that the building was dedicated to the saint named "Aya Yorgi", it is very likely that the church was named "Aya Yorgi Church". Again, in the Ottoman archive documents, it is stated that the settlement where the building is located and today called "Özlüce" was a village named "İnesi". Hagia Yorgi Church, one of the Greek Orthodox churches built in the post-Tanzimat period, has fallen into ruins due to faulty interventions made under the name of restoration and was later abandoned. The church was transformed into a mosque after the population exchange in the early years of the Republic. In the mid-1980s, after a new mosque was built in a central location of the village, the Hagia Yorgi Church fell out of use. The restoration, which was started by the relevant local government in 2008, was completed in 2009 and the building was opened for use as a Culture House. After being used as a cultural centre for a while, it was evacuated due to structural problems and has been disused since 2013. Recently, it has been in ruins due to the complete destruction of the west wall and the outer narthex section with arcade. Research on the Greek-Orthodox Churches of the Ottoman period is limited. There is a lack of information and evaluation based on historical documents. This article aims to contribute to the literature by presenting architectural and historical findings related to Hagia Yorgi Church and a restitution proposal based on these findings, within the framework of more comprehensive research studies based on archival documents.

Methodology

Firstly, the legal status of non-Muslims living in the Ottoman Empire was investigated, the construction processes of building and similar ones were examined, and the findings were reflected in the study. A literature review on the building was conducted and data on the history of the church was obtained. At this stage, the State archives of the Republic of Turkey and the Ottoman Archives were scanned, and documents related to the building were accessed. Likewise, the Bursa Cultural Heritage Preservation Regional Board Archive was scanned, and projects made in previous years and old photographs were accessed. A detailed description of the building was made by evaluating all the data obtained about the church. Afterwards, a restitution study was prepared, especially using the traces in the building.

Findings

Because of the examinations carried out at the building, the repair phases of the church were determined. In addition, measured surveys made in previous dates and old photographs were evaluated as the most important findings.

Conclusions and Recommendation

The most important difference of Özlüce Aya Yorgi Church from the other post-Tanzimat Greek Orthodox Churches in Bursa is the protruding gallery floor and the outer narthex space that emerged in direct connection with this feature. Apart from the extraordinary architectural features of the building, the processes it has gone through also contain important experiences in the context of conservation. Firstly, the importance of carrying out the restoration of such important structures of cultural heritage entirely based on scientific data is once again highlighted. Some faulty restoration interventions and the fact that the building remained out of use for a long time after restoration have been a factor that accelerated the damages. In addition, ensuring continuity in use, even if with different functions, by taking into account the original functions of the buildings are one of the most important issues in conservation. Since the building used will receive constant maintenance service, the importance of this

situation will be understood much better. The survival of the Hagia Yorgi Church and similar structures built in the same period and in the same environment, reflecting the history, architecture, construction techniques and local characteristics of a period, is important in the context of architectural history and conservation. Through this study and similar ones, increasing awareness about the mentioned buildings will contribute to their conservation and recognition in the future.

Yazar Katkı Beyanı

A. Fikir ve Kurgu **B.** Literatür İncelemesi **C.** Yazım
D. Veri Toplama **E.** Analiz **F.** Eleştirel İnceleme

İlter BÜYÜKDİĞAN : **F**

M. Fatih AYDIN : **A /B /C /D /E**

KAYNAKLAR

- Aydın, E. (2019), Mudanya ve Köylerindeki Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri, Yüksek Lisans Tezi, Bursa
- Binan, D., (2017), Tarihe Saygı/ Yerel Koruma Ödülleri, Tek Yapı Ölçeğinde Uygulama Ödüllerinde Ölçütler Deneyimler, Tarihe Saygı Yerel Koruma Ödülleri 2013-2017, Ed: Güngör, A., İzmir Büyükşehir Belediyesi Etüt ve Projeler Dairesi Başkanlığı Tarihsel Çevre ve Kültür Varlıkları Şube Müdürlüğü Yay., 72-75, ISBN:978-975-18-0238-5
- BOA: İ. İrade, İ. AZN. Adliye ve Mezahib, Dosya No: 37, Gömlek No: 23, Sıra No:1 (1317Ca-07), Tarih:H-20.05.1325.
- BOA: İ. İrade, İ. AZN. Adliye ve Mezahib, Dosya No: 37, Gömlek No: 23. Sıra No:2(1317Ca-07), Tarih:H-20.05.1325.
- BOA: İ. İrade, İ. AZN. Adliye ve Mezahib, Dosya No: 37, Gömlek No: 23. Sıra No:3(1317Ca-07), Tarih:H-20.05.1325.
- BOA: İ. İrade, İ. AZN. Adliye ve Mezahib, Dosya No: 37, Gömlek No: 23. Sıra No:4(1317Ca-07), Tarih:H-20.05.1325.
- Bozkurt, G. (1996). Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, (1839-1914), TTK Yayınları, Ankara.
- Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu (B.K.V.K.B.K.) Arşivi, 2005
- D2 Tasarım Mimarlık Arşivi, 2020
- Karaca, Z. (1992), İstanbul'da 1453 Sonrası İnşa Edilen Kiliseler, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (1999), 660 Sayılı İlke Kararı, Ankara
- Nara Özgünlük Belgesi, ICOMOS, 1994
- Özkılavuz, B. (2018), Bursa ve Çevresinde Osmanlı Dönemi Ortodoks Kiliseleri, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
- Pekak, S. (2009) Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve
- Şenyurt, O. (2002), 1800 – 1950 Yılları Arasında İstanbul'da Faaliyet Gösteren Rum Mimarlar, Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Yıldız, E. (2014) Bursa'daki Bizans Sonrası Hıristiyan Dini Mimarisi, Yüksek Lisans Tezi, Van